

А. Н. Кхелуфі
аспірантка

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ПРО РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФІЇ ДЖОНА ЛОКА

Розглянуто нові підходи сучасних західних авторів до дослідження філософії Джона Лока. Основна увага зосереджена на тому, яку роль відіграє релігія у розумінні філософських ідей Д. Лока та яким чином зв'язки з представниками тогочасних релігійних течій вплинули на погляди англійського мислителя.

Ключові слова: релігія, квейкери, "релігійний шал"¹, Джон Лок, безпосередня натхненність², біографістика, компарменталізм, редукціонізм.

Зважаючи на епоху, у якій жив Джон Лок, можемо з упевненістю сказати, що все своє життя він перебував у релігійно чутливих колах. Він був свідком суперечок та ідейних протистоянь між прихильниками різних течій християнства, сам походив з релігійної родини та був включений в релігійне освітнє середовище (навчався в коледжі Крайст-Черч). Це безумовно, не могло не вплинути і на філософські погляди мислителя й не відобразитися у його працях – у деяких моментах – безпосередньо, у інших – опосередковано.¹²

Окрім того, Д. Лок був не лише знавцем Біблії та критичної літератури з біблійної тематики, але й непересічним тлумачем Святого Письма. Утім, варто наголосити, що англійський філософ не ставив собі за мету відтворити християнське вчення чи виступити на захист Одкровення. Для нього занурення в сакральні тексти було важливим швидше для прояснення та підтвердження власної віри.

Дослідження ролі релігійної складової на філософські погляди Джона Лока, з одного боку, та позиція мислителя щодо найбільш поширених в Англії в XVII-му столітті релігійних течій, з іншого боку, є недостатньо вивченою. Поки що ця проблематика практично не піднімалася у вітчизняних джерелах (як в текстах радянської доби, так і сучасних). Це зумовлене низкою факторів, зокрема традиційним просвітницьким переконанням у тому, що теологічні тези британського мислителя є навіть не периферійним маргінесом його "основних" поглядів, а просто ширмою, що приховує "атеїзм" і вільнодумство. У випадку вітчизняної наукової спільноти ситуація ускладнюється ще й браком перекладів і недостатньою ознайомленістю фахівців із англомовними текстами мислителя, а також із сучасними критичними дослідженнями західних авторів" [11, с. 146].

У статті ми ставимо собі за мету дослідити роль релігії у філософській системі Джона Лока. Для реалізації поставленої мети передбачається виконання наступних завдань: розглянути представленість означеної теми в сучасних західних філософських розробках; звернутися

до питання зв'язку Д. Лока з тогочасними релігійними колами й спробувати визначити ступінь їх впливу на погляди мислителя.

У сучасних англомовних дослідженнях помічається останнім часом більш позитивна тенденція в цьому питанні. Зокрема, деякі дослідники не тільки констатують певні релігійні впливи у філософських текстах мислителя, а й взагалі пропонують переглянути філософську систему Д. Лока, дослідивши її крізь призму релігії. Таку ідею висунув американський історик філософії Віктор Нуово (Victor Nuovo). В одній зі своїх праць "Християнство, античність і просвітництво" автор навіть називає Д. Лока "християнським філософом" та визначає "теологію" ключем до розуміння всієї його філософської системи, зокрема й політичних та епістемологічних поглядів [7, с. 54].

Британський дослідник Джон Данн (John Dunn, нар. 1940 р.), розробляючи концепції політичної філософії Д. Лока, наголошував на ролі теологічної складової. Ключовою роботою Д. Данна є "Тлумачення політичної відповідальності" ("Interpreting Political Responsibility", 1990 р.). Цікавим для нас у межах цієї дискусії постає розділ, присвячений політичній теорії Джона Лока. Д. Данн пов'язує ідеї природного стану (state of nature), про які говорив Д. Лок у "Двох трактатах про врядування", з християнськими переконаннями. На його думку, природний стан варто розуміти як вираження теологічної позиції Д. Лока: людина існує у світі, створеному Богом для його цілей, а уряд, сформований людиною для реалізації цих цілей [3, с. 13]. Британська дослідниця Вівієн Браун (Vivienne Brown, The Open University) зазначає: "Реагуючи на світські інтерпретації Макферсона та Лео Страуса, Джон Данн доводить, що теологія Д. Лока була самоочевидною (axiomatic) для політичної філософії "Двох трактатів про врядування", де лібералізм Д. Лока базувався на релігійному індивідуалізмі" [2, с. 82]. На думку історика філософії Віктора Нуово, Джон Данн був першим, хто представив політичну теорію Дж. Лока у релігійному контексті.

Теологічною тематикою у філософії Д. Лока займався також новозеландський філософ Джеремі Волдрон (Jeremy Waldron, нар. 1953 р.). У роботі "Бог, Лок і рівність: християнська основа політичної думки Джона Лока" ("God, Locke and Equality: Christian Foundation of John Locke's Political Thought", 2002) Дж. Волдрон також помічає релігійні віяння у філософських текстах Д. Лока. Говорячи про політичні теорії філософа, ми називаємо їх християнськими, стверджує Дж. Волдрон, і звідси виникає цілком логічне питання: наскільки правильно наділяти їх такою характеристикою; чи можливо розглядати його політичну філософію без релігійного контексту? [10, с. 11].

¹ Поняття "enthusiasm" може вживатися в багатьох різних значеннях, тому й українські відповідники у залежності від контексту будуть відрізнятися. Дж. Лок у XIX главі IV книги "Розвідки про людське розуміння" вживає цей термін з релігійним підтекстом. У зв'язку з тим, що поки що ми не можемо запропонувати власного варіанту перекладу, будемо послуговуватися хоча й недосконалим, українським перекладом "Розвідки..." Наталки Бордукової. У цьому виданні enthusiasm перекладається саме як "релігійний шал".

² Immediate inspiration – один із головних ознак квейкерства. Квейкери вірять, що Бог може наділяти їх одкровенням і що кожен може пережити цей досвід внутрішнього натхнення Богом та відчутти всередині божественне світло.

Розвиваючи свою теорію рівноправ'я у соціальному й політичному планах, автор стверджує, що сучасна аудиторія у змозі розглядати та сприймати концепт рівності людей між собою вільно, без допомоги сторонніх ідей. Проте в епоху Д. Лока це було неможливо. Дж. Волдрон підтримує важливість релігійного контексту в політичних працях англійського мислителя, стверджуючи, що Джон Лок також міг у свій час задаватися питанням про вибір правильної основи для своїх політичних тверджень. Тобто новизна цього дослідника полягає в тому, що він спробував показати політичну концепцію людської рівності в світлі християнських ідей [10, с. 12].

Дослідниця Марсі П. Ласкано (Marcy P. Lascano, професор Каліфорнійського державного університету) у статті "Філософія релігії Д. Лока" ("Locke's philosophy of religious") зокрема зупиняється й на розгляді проблеми Бога в "Пробах про людське розуміння". У роботі окреслюються погляди Д. Лока щодо можливості пізнання достовірних фактів про світ через сприйняття, рефлексію та розум (*sensation, reflection and reason*). "Деякі з цих фактів стосуються існування й природи Творця, нашого місця в світі та нашого обов'язку до Бога... Надаючи переконливі факти про існування Бога і природи, ми зможемо прийти до розуміння деяких речей про структуру і природу Божого творіння... Згідно з Д. Локом, коли ми зрозуміємо, що Бог – досконалий, ми краще зможемо побачити наш обов'язок до Нього і пізнати, що Він забезпечив нас всім достатнім для гарного життя" [4, с. 467].

Авторка досліджує одну з найбільш важливих тем у філософії релігії Д. Лока щодо стосунку віри та розуму (*faith and reason*). Мислитель, як відомо, ставив віру у залежність від розуму. Саме розум, на його думку, був визначальним у прийнятті та розумінні всіх наших релігійних вірувань (*beliefs*). У питанні про одкровення та чудеса, філософ заперечував їх прийняття безапеляційно, не узгоджуючи з законами розуму, тобто через сліпу віру. "Натомість він проголошує, що розум повинен використовуватися для визначення чи є це послання, надіслане Богом, чи відповідає зміст повідомлення досконалості Бога" [4, с. 470]. Окрім того, у роботі розглядаються аргументи Д. Лока щодо існування Бога.

Австралійський дослідник Джон Тейт (John William Tate) у роботі "Відмежування Д. Лока від Бога. Межі теології у Локовій політичній філософії" ("Dividing Locke from God. The limits of theology in Locke's political philosophy", 2013 р.) виступає проти визначення теології центральною темою політичної філософії мислителя. Він вважав за необхідне робити розрізнення між політичними та теологічними роботами мислителя. Оскільки, на його думку, сам Д. Лок проводив межу між цими двома проблематиками у своєму вченні. Він направляв політичні роботи на аудиторію, яка часто мала відмінні погляди у питаннях віри [9].

Дозволю собі не погодитися з дослідником. Хоча я й не прихильник визначення теології як "ключа до розуміння всієї філософської системи мислителя"³, утім, ця проблематика існує в політичній філософії мислителя, зокрема й у "Двох трактатах про врядування". Для підтвердження моєї думки, звернемося до першоджерела. У тексті віднаходимо чимало посилань до біблійного сюжету та до постаті самого Бога. "Бог дав світ людям на-

загал; та оскільки він дав його їм для їхнього блага і для найбільших життєвих зручностей, то неможливо припустити, що Бог мав на увазі, щоб світ назавжди залишався у спільному [володінні] й необробленим" [14, с. 147]. "Адже Бог, давши людині розуміння, щоб скеровувати її дії, дав їй також свободу волі й свободу дії – які відповідним чином пов'язані з розумом – у межах того закону, якому вона підлягає" [14, с. 159].

Метью Стюарт (Matthew Stuart, 1963 р.) у роботі "Метафізика Лока" (Locke's Metaphysics, 2013 р.) називає Д. Лока субстанційним дуалістом (*substance dualist*). Під останнім він має на увазі погляд, згідно з яким існує два фундаментально протилежних види речей чи предметів: матеріальні та нематеріальні. На думку М. Стюарта, цей розподіл є вирішальним аргументом на користь існування Бога та Його нематеріальності. "Оскільки Лок сприймає Бога як нематеріальну субстанцію, його аргумент щодо Його існування зводиться до субстанційного дуалізму. Він стверджує, що ніщо інше, окрім Божого існування, не може пояснити наявність конечних мислячих істот. У ході цього аргументу він застосовує принципи, що виключають матеріалістичну метафізику. Лок доводить те, що часто називають дуалізмом, і використовує його для обґрунтування Бога" [8, с. 251].

Звернімося тепер до питання зв'язків Д. Лока з тогочасними релігійними спільнотами. Висвітлення цього аспекту не передбачає виключно аналізу текстів філософа, а передусім має на меті вивчення деяких моментів з біографії мислителя. Попри те, що біографічний метод у філософських дослідженнях не є надто популярним, мовляв, важливішими є філософські ідеї мислителя, а не саме його біологічне життя; втім не варто його недооцінювати, особливо в історико-філософських розвідках, позаяк знання передумов та суттєвих факторів, що передували, наприклад, написанню того чи іншого твору, дає більш цілісну картину філософської системи мислителя. Наприкінці ХХ-го століття виникає все більше дискусій, пов'язаних з роллю біографістики у філософії. "Дуже резонансною подією для всього англо-американського філософського світу став вихід у 1990 р. інтелектуально-біографічного дослідження, героєм якого був такий нібито рішучий противник знаходження у філософії особистісного елемента, як Л. Вітгенштайн. Йдеться про працю британського історика філософії Р. Монка "Людвіг Вітгенштайн. Обов'язок генія". Вона мала настільки великий успіх, що це дало підстави одному з впливових англо-американських дослідників (С. Крічлі) заявити про такий радикальний зсув у всій аналітичній традиції, як "біографічний поворот" [15, с. 18].

Існує два протилежні підходи до вивчення біографічної складової у філософському дослідженні. Перший з них – антибіографічний напрям, який повністю відкидає значення особистого життя мислителя на розбудову його філософської концепції. Його ще називають компартменталізмом, через те, що його представники вважають за необхідне розмежовувати ці складові. "Компартменталізм сам постає надто сумнівною альтернативою, адже він ґрунтується на сприйнятті філософії як суто теоретичної діяльності, тобто апелює до такого її образу, який аж ніяк не може вважатися абсолютним та остаточним". Представники іншого напрямку – редукціонізму, навпаки вважають, що будь-яку філософську концепцію можна пояснити спираючись на дані біографії мислителя [15, с.18–19].

³ Таким чином визначив теологію стосовно філософії Джона Лока американський історик філософії Віктор Нуово.

Деякі автори, як, наприклад, Пітер Енсті (Peter Anstey) не лише вивчають тексти Д. Лока на предмет наявності в них релігійного контексту, але й приділяють велику увагу дослідженню соціально-культурного контексту, у якому жив мислитель. У 2018 р. вийшла стаття П. Енсті під назвою "Лок, квейкери і релігійний шал", у якій здійснено глибокий аналіз взаємозв'язків мислителя з протестантськими релігійними колами (особливо квейкерами) і показано який вплив розмірковування філософа щодо доктрини та принципів віровчення останніх мав на структуру "Розвідки про людське розуміння". Зокрема, ідеться про ХІХ-ту главу в 4 книзі роботи "Про релігійний шал" ("On Enthusiasm"), яку було додано в 4-му виданні.

Енсті доводить, що Д. Лок, висловлюючи критичні зауваги щодо "релігійного шалу" мав на увазі насамперед квейкерів, ідеї щодо безпосереднього натхнення (immediate inspiration) яких не розділяв, оскільки істинну наявність подібного стану, на його думку, неможливо довести [1, с. 1]. У розділі "Про релігійний шал" мислитель говорить про ненадійність переконань чи сліпої віри у пізнанні божественних законів, тому впевненість в наявності певного "внутрішнього світла" та "божественного відкриття" насправді є нічим непідтвердженою хобою. "У всіх справах саме розум має бути нашим останнім суддею і керівником... Якщо про переконання ми судимо з огляду на їхню силу, то кожна примха, що розбухує нашу уяву, мусить правити нам за натхнення. Якщо ж розум не повинен перевіряти їхню слушність на підставі чогось зовнішнього стосовно самих переконань, то натхнення й омана, правда й брехня матимуть однакове мірило, і тоді їх не можна буде розмежувати" [13, с. 356].

На підтвердження своїх аргументів П. Енсті звертається до текстів, що передували 4-му виданню праці, зокрема до чернетки А "Розвідки..." Д. Лока, яка була написана 1671 р. "У чернетці А "Розвідки..." містяться прямі докази того, що Д. Лок вважав квейкерів шаленими фанатиками і що саме вони були його мішенню в полеміці, яку він розгорнув у першому виданні..."⁴. Автор наводить цитати з чернетки та тексту роботи, аби продемонструвати, що багато моментів з чернетки Д. Лок включив у 4-ту книгу "Розвідки", усунувши лише слово "квейкери". Окрім того дослідник аналізує зв'язки англійського мислителя з представниками цієї релігійної течії та його ставлення до ідей перших.

Приміром, Д. Лок не тільки був знайомий з працями Роберта Барклі (Robert Barclay, 1648–1690), одного з лідерів даної спільноти, але й коментував та висловлював критичні зауваги до його тексту "Можливість і необхідність внутрішнього безпосереднього відкриття Божого Духу" ("Possibility and Necessity of the Inward Immediate Revelation of the Spirit of God", 1686). "Д. Лок написав ці коментарі під час свого перебування у вигнанні в Голландії в 1687-му році. Так сталося, що він зупинився у свого друга-квейкера Бенжаміна Ферлі, який до того ж тісно спілкувався з Робертом Барклі і, найшвидше, був задіяний у підготовці публікації трактату останнього" [1, с. 4].

Окрім того, П. Енсті наводить ряд інших прикладів на підтвердження активного спілкування Д. Лока з представниками квейкерів у той час, коли він готував главу про

"Релігійний шал". Однією з таких постатей була письменниця Енн Доквra (Ann Docwra 1624–1710), яка відносила себе до квейкерської спільноти. Про їхнє спілкування свідчить ще й те, що філософ отримував від неї численні рецепти від деяких хвороб, які він занотував у своїх записних книгах з медицини. Ба більше: Енн Доквra вела активне листування з Дамаріс Машам (Damaris Masham, 1658–1708), британською письменницею, яка була близькою подругою Д. Лока. "У 1700-му році, коли глава Д. Лока про "Релігійний шал" з'явилася у четвертому виданні "Розвідки...", Доквra опублікувала невелику працю "Трактат про релігійний шал або натхнення Святим Божим Духом", у якому вона виступає на захист релігійного шалу". [1, с. 8]. Це, певним чином, прояснює причину вживання більш абстрактного поняття "шалений фанатик" у главі "Про хибну згоду і помилкові присуди" 4-ї книги, замість конкретної апеляції до "квейкерів".

Таким чином, у роботах сучасних авторів, представлених вище, помітний новий підхід до вивчення філософії Джона Лока. Авторі пропонують по-іншому поглянути на творчий доробок мислителя, дослідивши, його ключові тексти під релігійним кутом. Їхні розвідки слугують підтвердженню нашої тези про те, що релігійна тематика відіграє для Д. Лока суттєве значення. В одній зі своїх публікацій автор цієї статті здійснила пошукову роботу з використанням методу частотної аналізи для того, аби дослідити всі випадки вживання поняття "Бог" у "Розвідці про людське розуміння" та "Другому трактаті про врядування". Ми побачили, що лише використання цього терміну філософ вживає в багатьох різних контекстах, що дає можливість говорити про наявність філософсько-релігійних контекстів у його вченні [12, с.37]. Перспективним напрямком досліджень з даної тематики є розгляд інших релігійних понять з використанням частотної аналізи в вищезазначених текстах, а також звернення до таких малодосліджених в Україні текстів, як "Резонансність християнства", "Парафрази й нотатки до листів Св. Павла" тощо.

А також детальне дослідження не тільки зв'язків Д. Лока з квейкерами, але й розгляд біографії освіти мислителя, у якій, однозначно, був присутній релігійний чинник, а також звернення до сфери сім'ї й вивчення тих релігійних настроїв, які вплинули на виховання та формування світогляду мислителя, дасть більш повну картину у розумінні даного питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Anstey P. Locke, the Quakers and Enthusiasm / Peter R. Anstey. // Intellectual history review. – Published online 16 July 2018. – 15 p.
2. Brown V. The "Figure" of God and the Limits to Liberalism: A Rereading of Locke's "Essay" and "Two Treatises" / V. Brown // Journal of the History of Ideas: University of Pennsylvania Press, 1999. – Vol. 60. – № 1. – P. 83–100.
3. Dunn J. What is Living and What is Dead in the Political Theory of John Locke? / J. Dunn // Interpreting Political Responsibility. Essay 1981–1989. – Priston, New Jersey : Priston University Press, 1990. – P. 9–26.
4. Lascano M. Locke's Philosophy of Religion / Marci P. Lascano // A Companion to Locke / ed. by Matthew Stuart. – WILEY Blackwell, 2016. – P. 470–485.
5. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding / Locke J. // Electronic Classics Series / ed. by Jim Manis. – Hazleton : The Pennsylvania State University, 1999. – 718 p.
6. Locke J. Two Treatise of Government // Locke J. ; ed. by Thomas Hollis. – London : A Millar et al., 1794. – 202 p.

⁴ Тут і далі цитування тексту П. Енсті надаються за перекладом А. Кхелуфі.

7. Nuovo V. Christianity, Antiquity and Enlightenment. Interpretation of John Locke / Victor Nuovo. – London ; New-York : Springer, 2011. – P. 1–100.
8. Stuart M. Locke's Metaphysics / Matthew Stuart. – Oxford : Oxford University Press, 2013.
9. Tate J. Dividing Locke from God. The Limits of Theology in Locke's Political Philosophy / John William Tate // Philosophy and Social Criticism. – 2013. – № 39 (2). – P. 5–64.
10. Waldron J. God, Locke and Equality: Christian Foundation of Locke Political Thoughts / J. Waldron. – N.-Y. : Cambridge University Press, 2002. – P. 1–83.
11. Кхелуфі А. Н. Нові дослідження Локової філософії релігії / А. Н. Кхелуфі // Sententia, 2017. – 36:2. – С. 146–153.
12. Кхелуфі А. Н. Теологічні мотиви в "Пробі про людське розуміння" та в "Другому трактаті про врядування Джона Лока / А. Н. Кхелуфі // Міжнар. наук. конф. "Дні науки філософського факультету – 2018", 26–27 квіт. 2018 р.: матеріали доповідей та виступів / редкол.: У. В. Мовчан та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2018. – Ч. 1. – С. 35–37.
13. Лок Д. Два трактати про врядування / Джон Лок ; пер. з англ. Олександр Терех, Ростислав Димерець. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
14. Лок Д. Розвідка про людське розуміння : в 4 кн. / Джон Лок ; пер. Н. Бордукова. – Х. : Акта, 2002. – Кн. 4. – 389 с.
15. Менжулін В. І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення : Т. 115 : Філософія та релігієзнавство / В. І. Менжулін // Наукові записки. – К. : ВПЦ НАУКМА, 2011. – С. 18–25.

Khelufi A.

ON THE ROLE OF RELIGION ON JOHN LOCKE'S PHILOSOPHY

The article deals with the new approaches to John Locke's studies considered by contemporary western researchers. Special attention was paid to investigation of how religion influences understanding of Locke's philosophy on the one hand, and how communications with different representatives of religious circles formed some of Locke's philosophical ideas on the other hand. Also, two radical opposing approaches of philosophical biography are represented in this paper: the antibiographical trend, also called compartmentalism, which completely rejects the importance of the personal biography of a philosopher in his philosophical concepts, and another, opposite trend – reductionism, according to which any philosophical concept can be understood and explained only in context of personal biography. It must be stressed that both approaches are deemed unappropriated for understanding of John Locke's legacy, because they oversimplify philosophical context for a given thinker.

Key words: religion, Quakers, enthusiasm, John Locke, immediate inspiration, biographical method, compartmentalism, reductionism.